

Festiwal Nauki, 27.09.2003

Nagroda Nobla w dziedzinie fizyki 2002

prezentuje: Grzegorz Wrochna
Instytut Problemów Jądrowych w Warszawie
<http://hep.fuw.edu.pl/~wrochna/lectures/>

Raymond Davis Jr

Masatoshi Koshiwa

**Za pionierski wkład do astrofizyki,
w szczególności za detekcję neutrin kosmicznych**

Riccardo Giacconi

**Za pionierski wkład
do astrofizyki,
który doprowadził
do odkrycia
kosmicznych źródeł
promieni X**

Dwa nowe okna na Wszechświat

Ziemia znajduje się na drodze ciągłego strumienia cząstek kosmicznych i innych rodzajów promieniowania.

Tegoroczni Laureaci [...] wykorzystali najmniejsze ze składników Wszechświata aby powiększyć nasze zrozumienie tych największych:
Słońca, gwiazd, galaktyk i supernowych.

Ta nowa wiedza zmieniła sposób w jaki patrzymy na Wszechświat.

Dlaczego Słońce świeci?

- Do atmosfery Ziemskiej dociera 1340 W/m^2
- Słońce emituje $L = 4 \cdot 10^{26} \text{ W} = 4\,200\,000 \text{ ton} \cdot \text{c}^2/\text{s}$
polskie elektrownie: $9 \cdot 10^{10} \text{ W}$

◆ początek XX w. – energia grawitacyjna

- $M=10^{30} \text{ kg}$, $R=7 \cdot 10^8 \text{ m} \Rightarrow E_{\text{grav}} / L \sim 10^6 \text{ lat}$

◆ 1920 – Eddington: synteza jądrowa $\text{H} \rightarrow \text{He}$

◆ 1938 – Bethe:

- $^1\text{H} + ^1\text{H} \rightarrow ^2\text{D} + \text{e}^+ + \nu$
- $^2\text{D} + ^1\text{H} \rightarrow ^3\text{He} + \gamma$
- $^3\text{He} + ^3\text{He} \rightarrow ^4\text{He} + ^1\text{H} + ^1\text{H}, \dots$

Ale jak to sprawdzić?

Neutrina słoneczne

- We Wszechświecie jest miliard razy więcej ν niż p
- Na Ziemię pada $10^{10} \nu/\text{cm}^2/\text{s}$
- Odziałuje jedynie 1 / 100 000 z nich

Jak je zarejestrować?

- Pomysł Bruno Pontecorvo (1946)

- Realizacja Raymond Davis Jr

- $\square$ eksperyment przy reaktorze w Brookhaven ~1950
- $\square$ detektor neutrin słonecznych w Homestake 1967

Neutrino z reaktora w Brookhaven

- ❑ 3900 litrów CCl_4 jako tarcza
- ❑ Ar zabierany przez bąblujący He
- ❑ absorbowany przez ciekły N
- ❑ rozpad ^{37}Ar wykrywany licznikiem

~1950

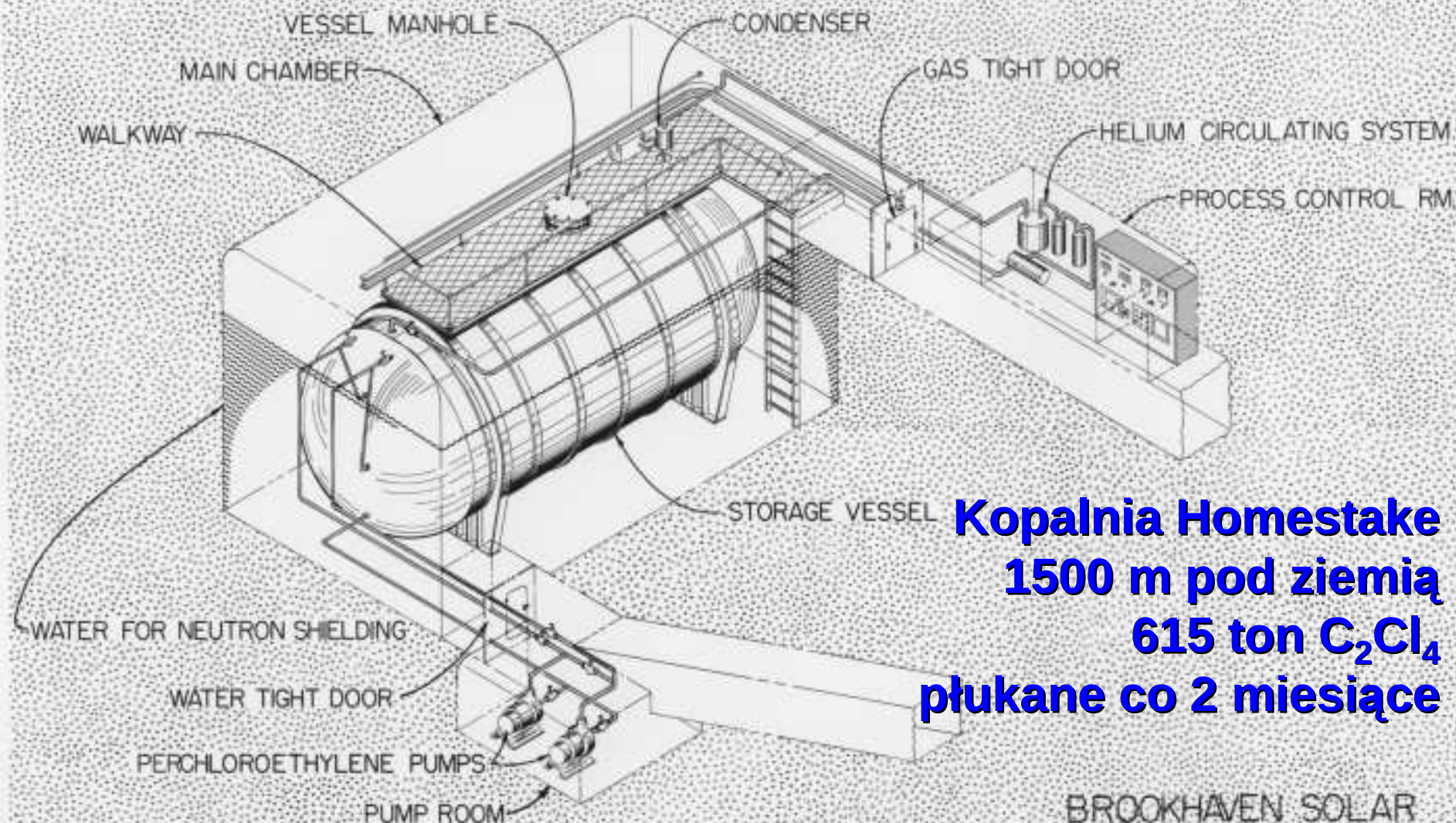

**Testy bąblarki He
w basenie w Brookhaven**

Detektor neutron słonecznych

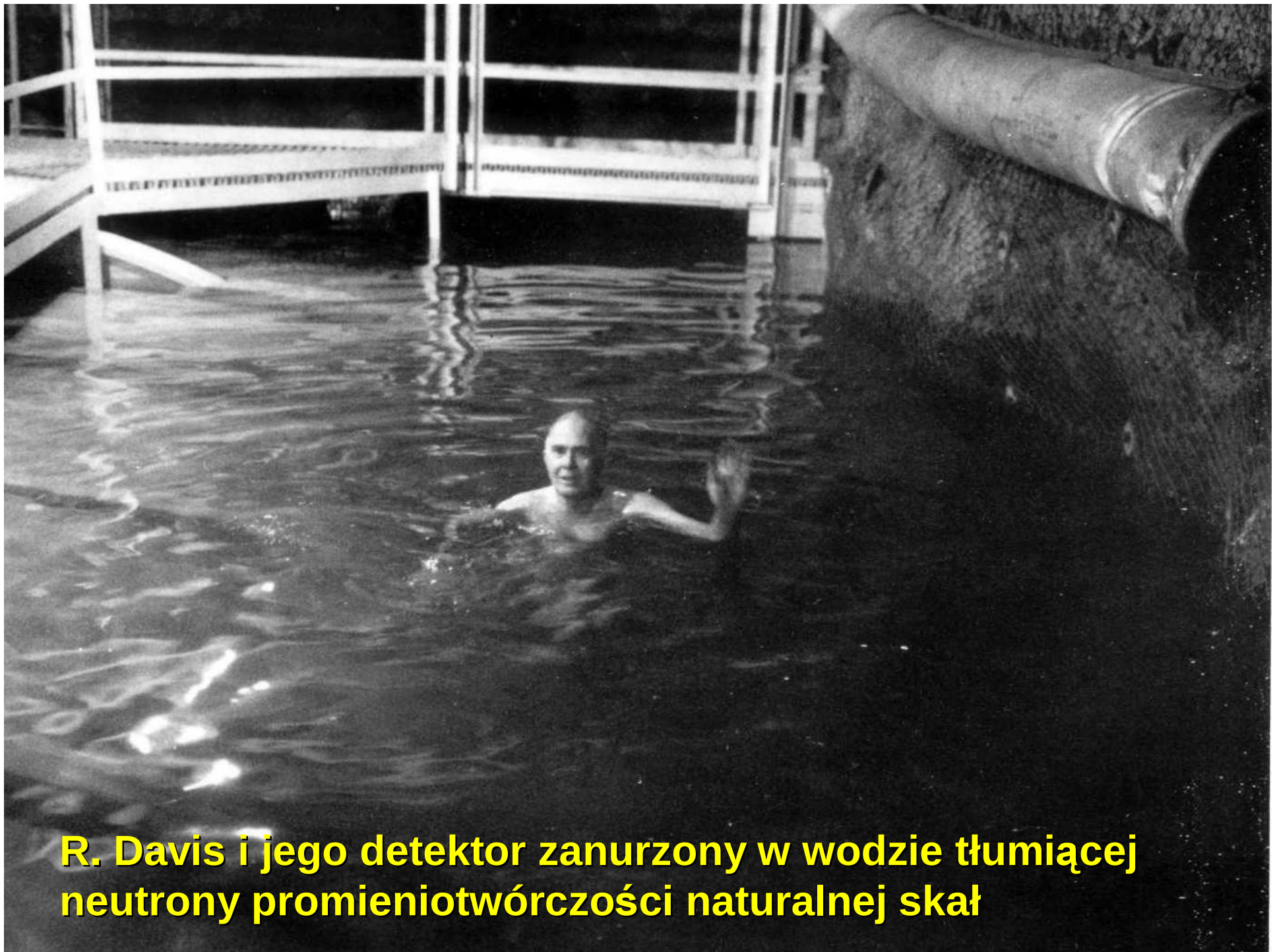
Kopalnia Homestake
1500 m pod ziemią
615 ton C_2Cl_4
płukane co 2 miesiące

BROOKHAVEN SOLAR
NEUTRINO OBSERVATORY
DRAWN BY A. C. FINOCCHIO 5-23-65

Detektor Homestake w budowie

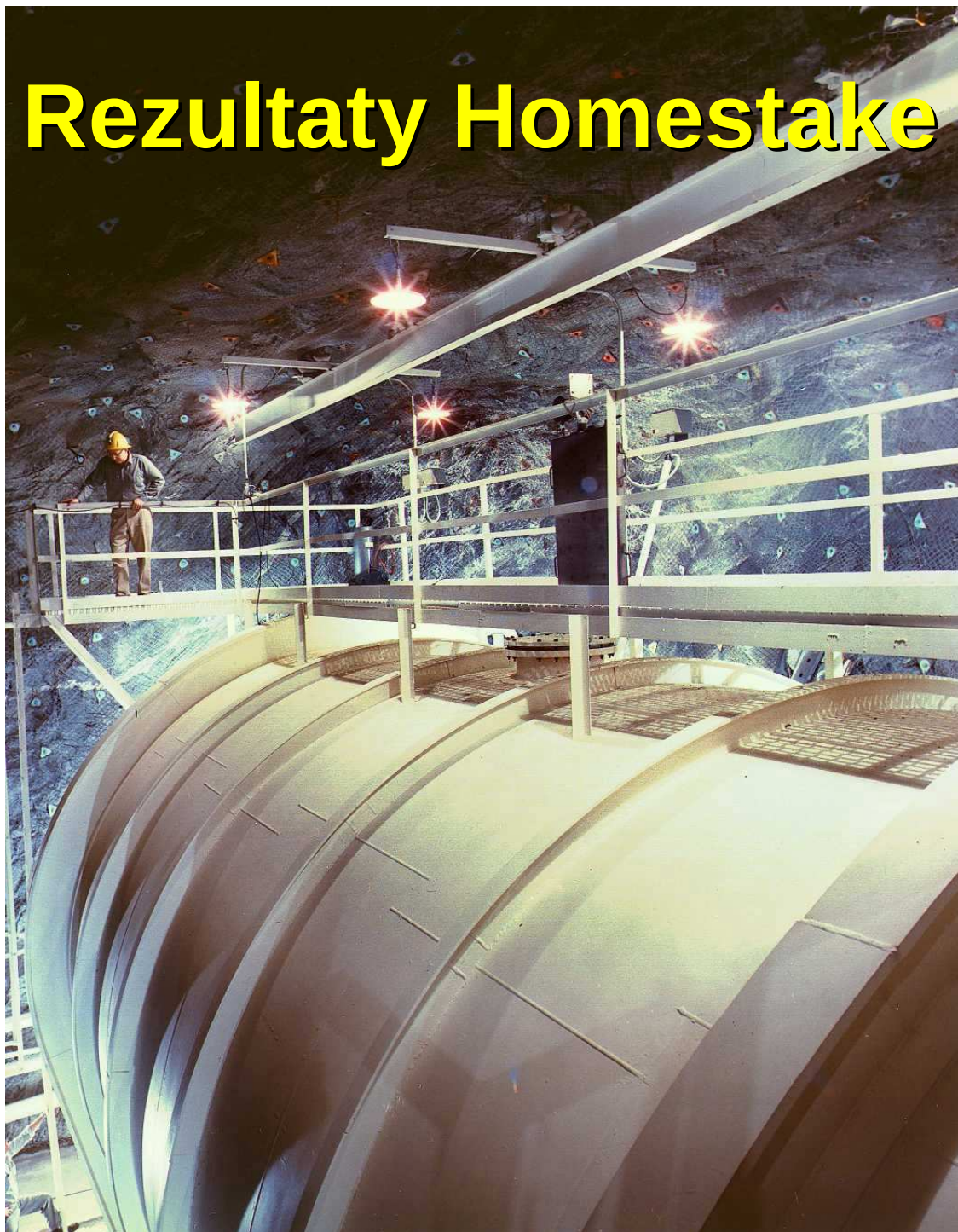

**R. Davis i jego detektor zanurzony w wodzie tłumiącej
neutrony promieniotwórczości naturalnej skał**

Rezultaty Homestake

Co 2 miesiące
17 atomów Ar
spośród $2 \cdot 10^{30}$ Cl
615 ton C_2Cl_4

Pierwszy wynik w 1968:
< 3 SNU

Teoria: 20 SNU !!!

$SNU \approx 1$ wychwyt / 10^{36} atomów

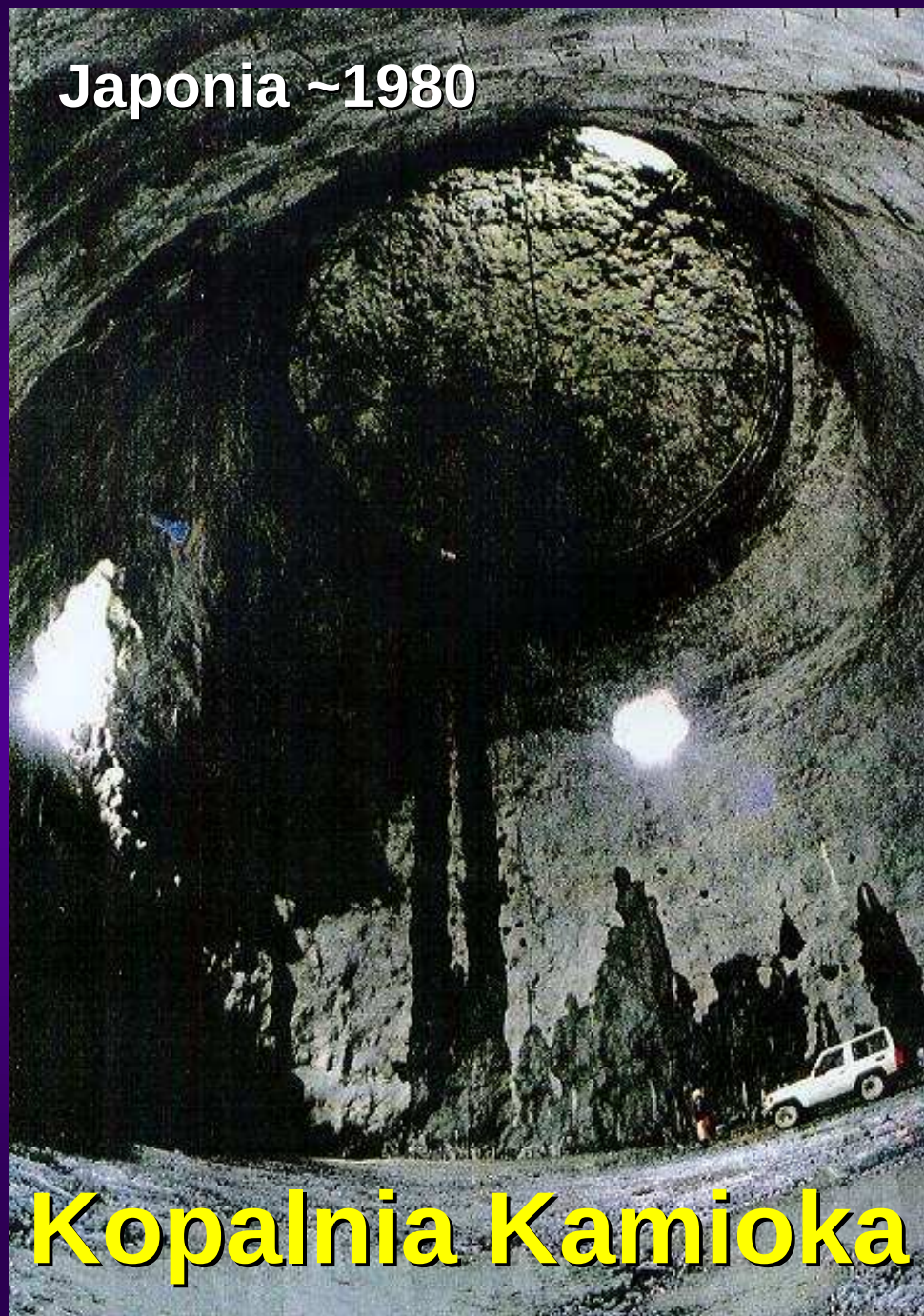
Nieprzerwana praca
1967-1994

Znaleziono łącznie
1997 atomów Ar

Końcowy wynik:
 $2.56 \pm 0.16 \pm 0.16$ SNU
Teoria: 8.6 ± 1.2 SNU

Japonia ~1980

Kopalnia Kamioka

Masatoshi Koshiba buduje
KAMIOKA Nuclen Decay
Experiment poszukujący
rozpadu protonu

- 2140 ton wody
- 1100 fotopowielaczy
o średnicy 50cm

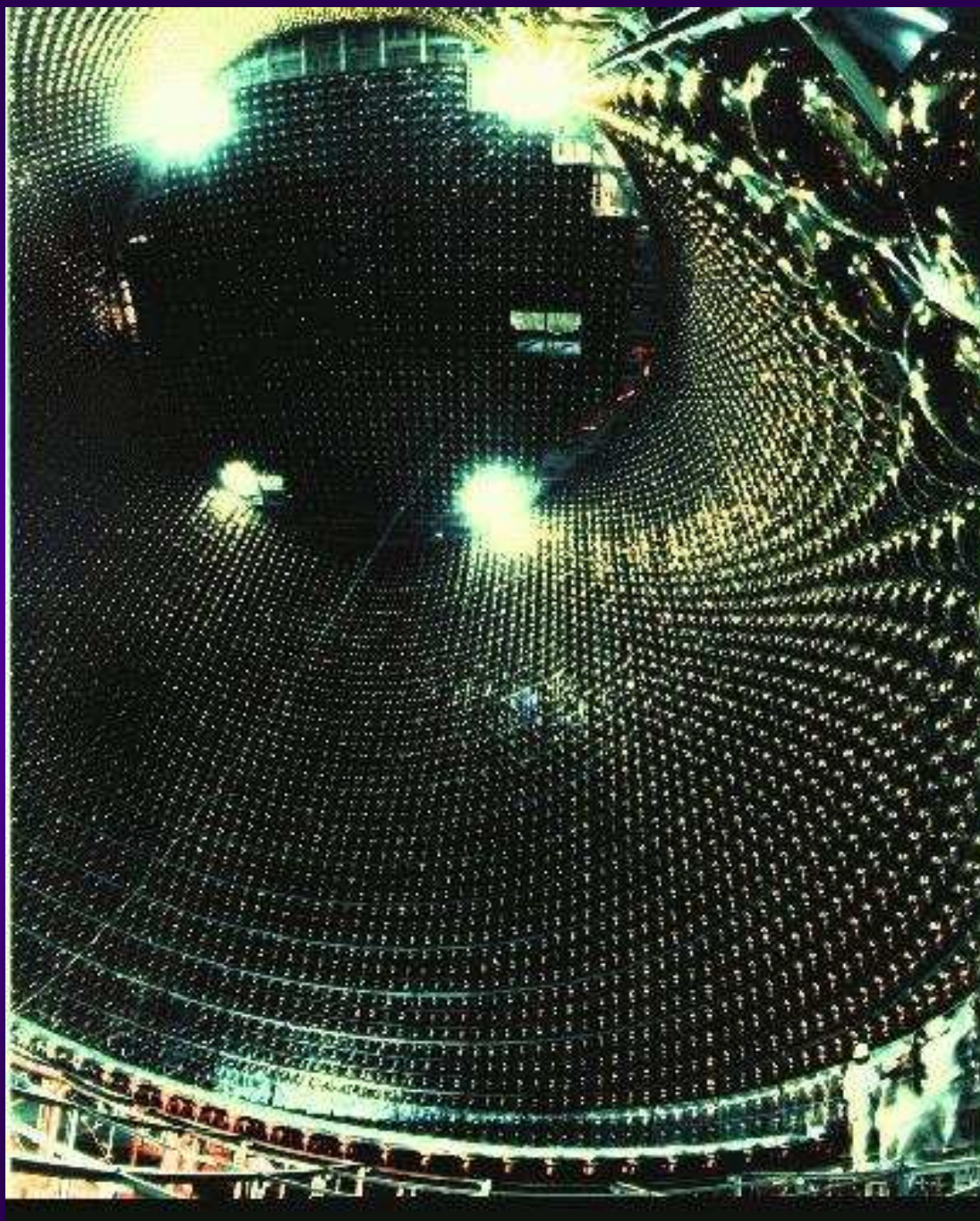
Produkty rozpadu emitują w
wodzie promieniowanie
Czerenkowa rejestrowane przez
fotopowielacze

Fotopowielacz Kamiokande

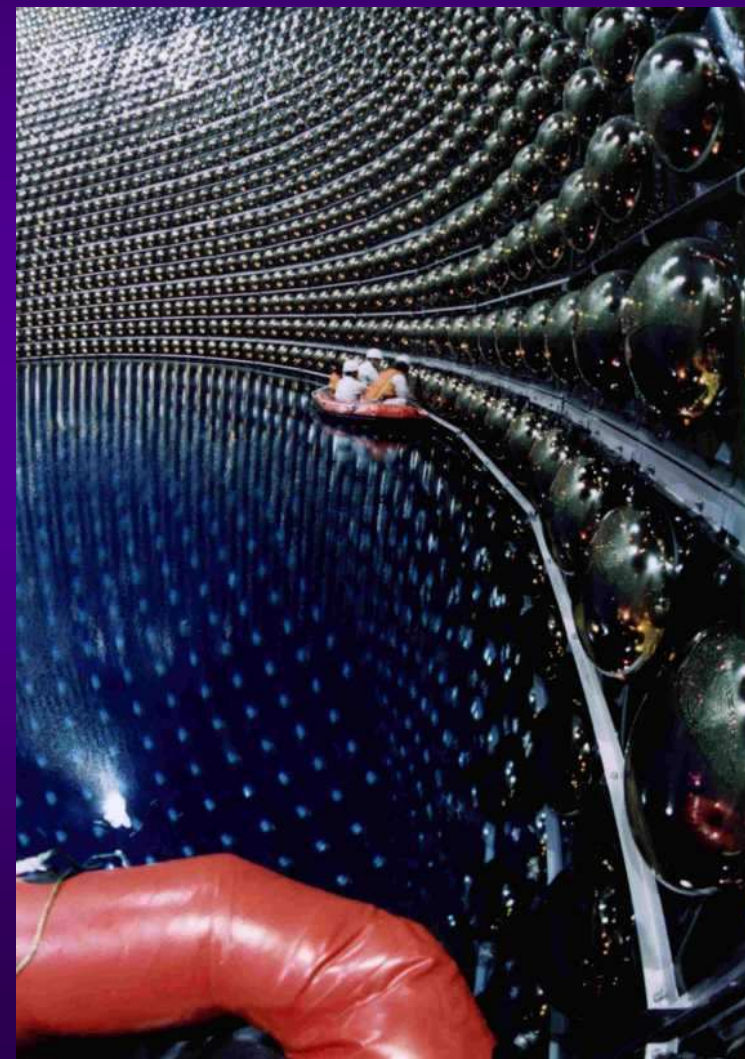

W 1996 rusza

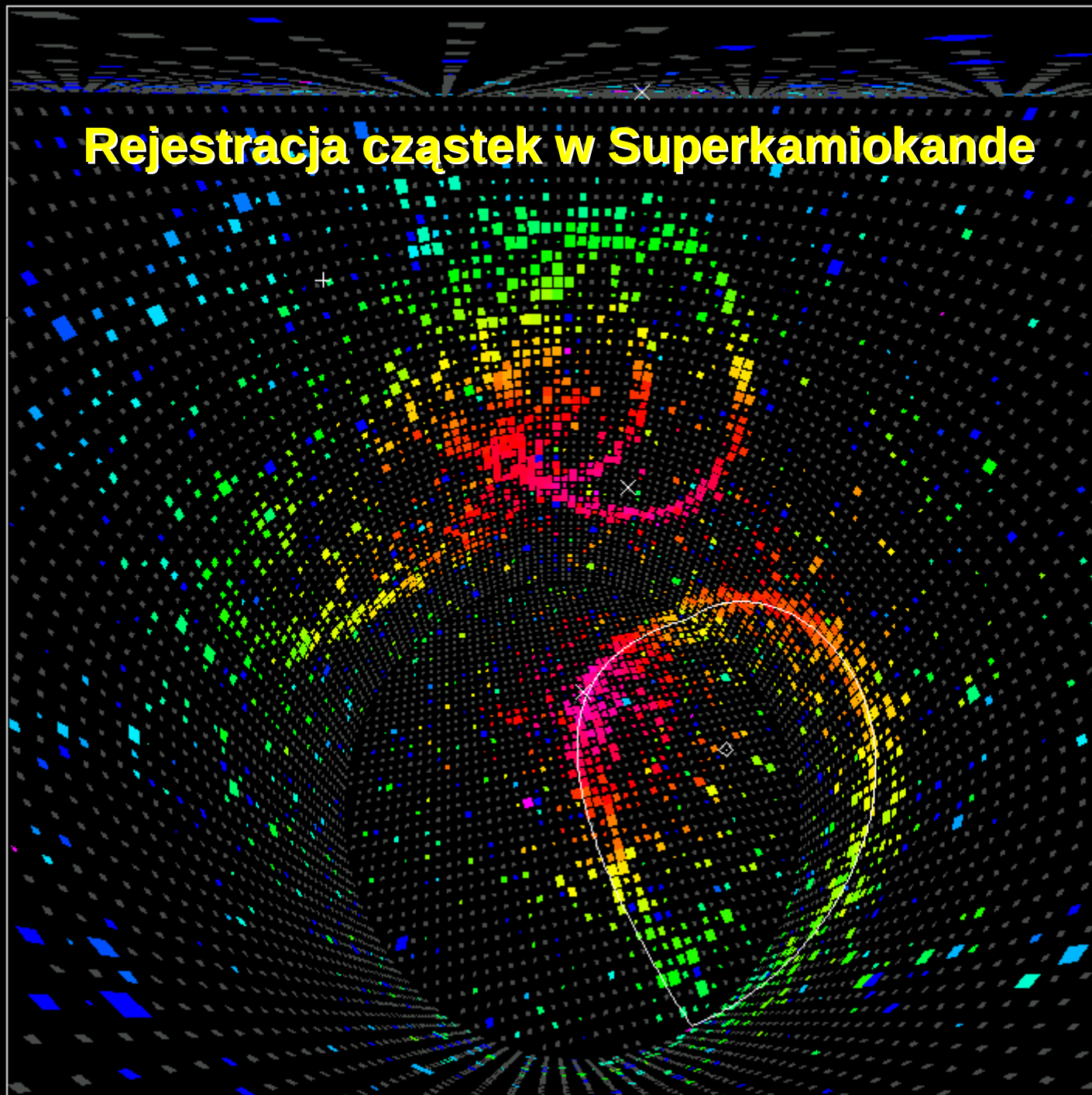
Superkamiokande

- 50 000 ton wody
- 11 000 fotopowielaczy

Rejestracja cząstek w Superkamiokande

Rozpad protonu - wyniki

W Superkamiokande nie udało się zaobserwować rozpadu protonu

Uzyskano limity na czas życia

- ◆ $p \rightarrow \pi^0 e^+$: $> 7.3 \cdot 10^{33}$ lat
- ◆ $p \rightarrow \pi^0 \mu^+$: $> 6.1 \cdot 10^{33}$ lat
- ◆ ...

Wyeliminowano najprostsze teorie Wielkiej Unifikacji (SU5) przewidujące m.in..

- ◆ $p \rightarrow \pi^0 e^+$: $\sim 10^{32}$ lat

Neutrinowy portret Słońca

**Superkamiokande rejestruje neutrina
i mierzy ich kierunek**

Zagadka neutrin słonecznych

1968 – Homestake stwierdza deficyt ν słonecznych

1980 – Kamiokande potwierdza ~50% deficyt

1990 – Kamiokande obserwuje niedobór ν_μ
produkowanych w atmosferze

⇒ podejrzenie oscylacji

1998 – Superkamiokande stwierdza oscylacje

- atmosferyczne: $\nu_\mu \rightarrow \nu_\tau$

- słoneczne: $\nu_e \rightarrow \nu_\mu, \nu_\tau$

zależności energetyczne, kątowe, dobowe, sezonowe

2001 – Sudbury Neutrino Observatory

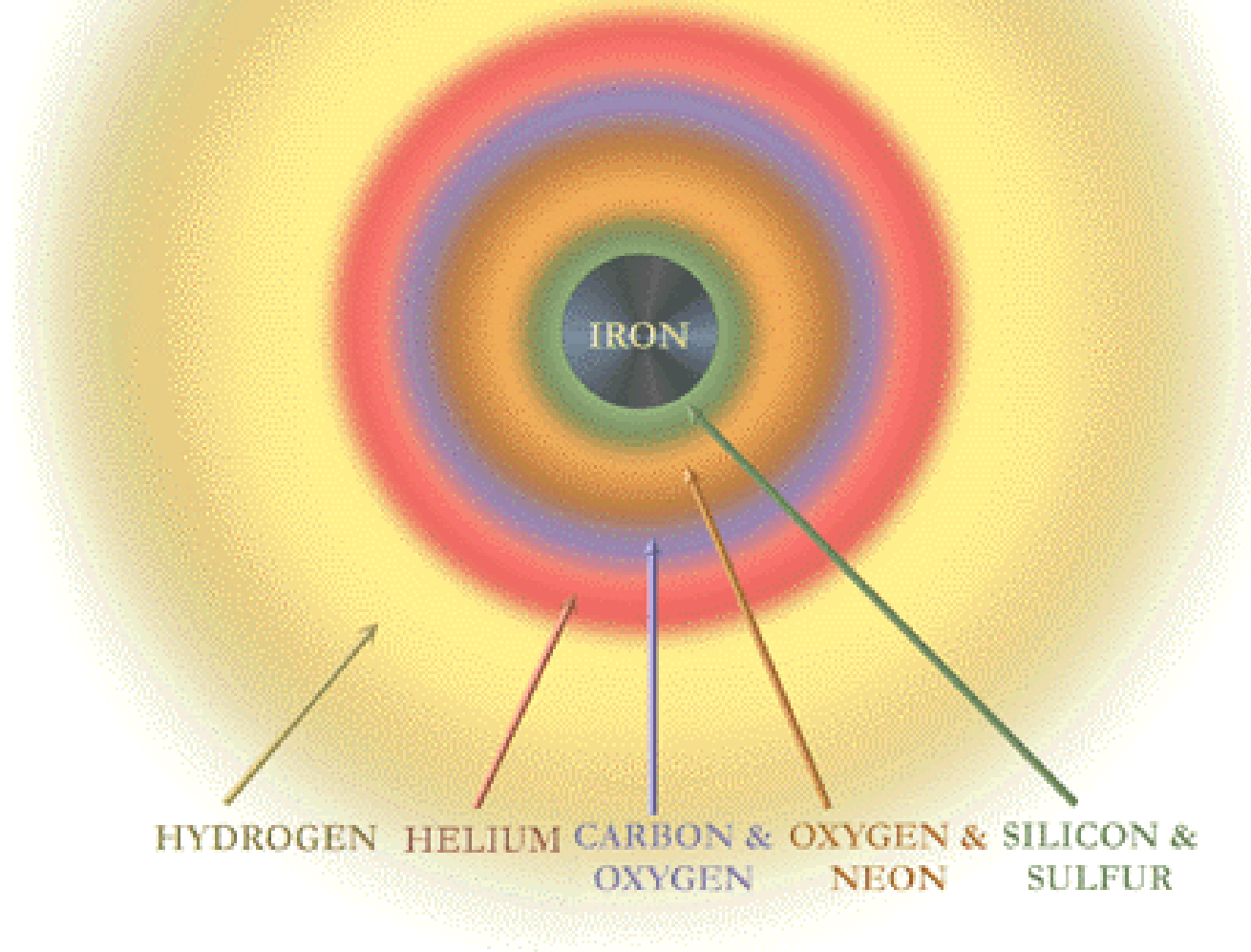
obserwuje ν_μ, ν_τ ze Słońca

Zagadka ν słonecznych definitywnie rozwiązana!

Historia pewnej gwiazdy

- ◆ 170 000 lat temu w Wielkim Obłoku Magellana pewna gwiazda o masie $\sim 10 M_{\text{Słońca}}$ dopala resztki paliwa jądrowego

Historia pewnej gwiazdy

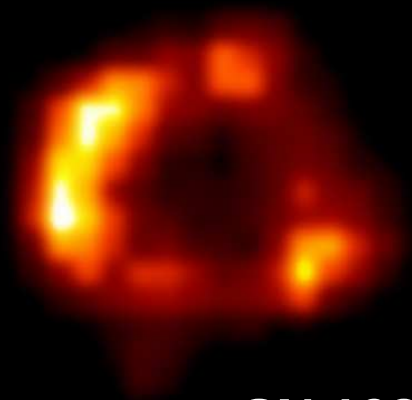
- ◆ Nagle żelazne jądro o masie $\sim M_{\text{Słońca}}$ i promieniu $\sim R_{\text{Ziemi}}$ w ciągu ułamka sekundy kurczy się do $R \sim 10$ km tworząc gwiazdę neutronową ...
- ◆ Zewnętrzne warstwy zapadają się i z prędkością $\sim c/3$ odbijają się od jądra
- ◆ Przeciwbieżne strumienie materii zderzają się
- ◆ Wytworzona fala uderzeniowa brnie przez materię wytwarzając pierwiastki cięższe od Fe
- ◆ Wreszcie odrzuca najbardziej zewnętrzne części gwiazdy

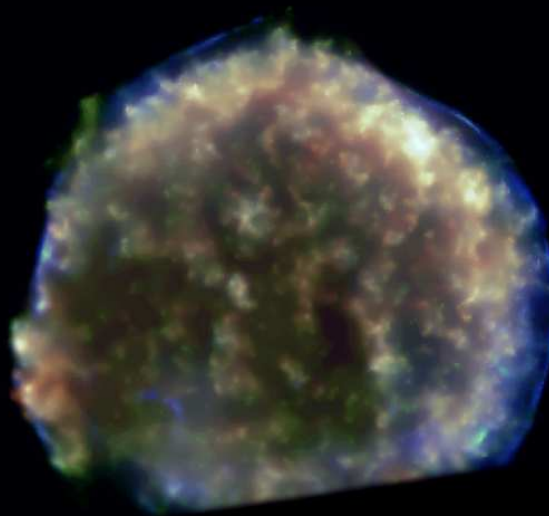
Historia pewnej gwiazdy

- ◆ Wyzwolona energia $\sim 3 \cdot 10^{46}$ J jest w 95-99% unoszona przez ν
- ◆ 24.02.1987 γ i ν docierają do Ziemi
- ◆ Ziemianie mogą gołym okiem obserwować wybuch supernowej po raz pierwszy od roku 1604
- ◆ Spośród 10^{20} ν , które przeszły przez Ziemię, Kamiokande rejestruje 12, a IMB – 8.

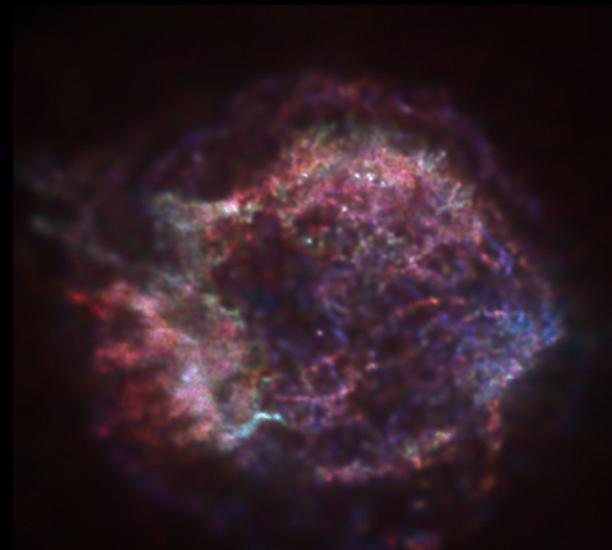
Galeria supernowych (X)

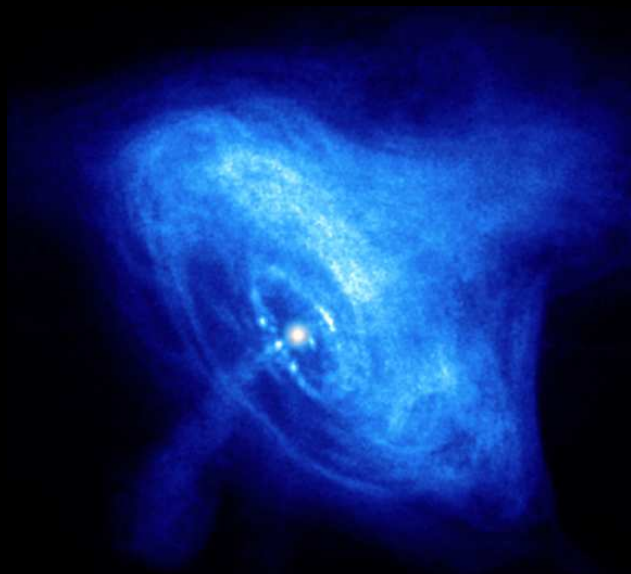
SN 1987

SN 1572

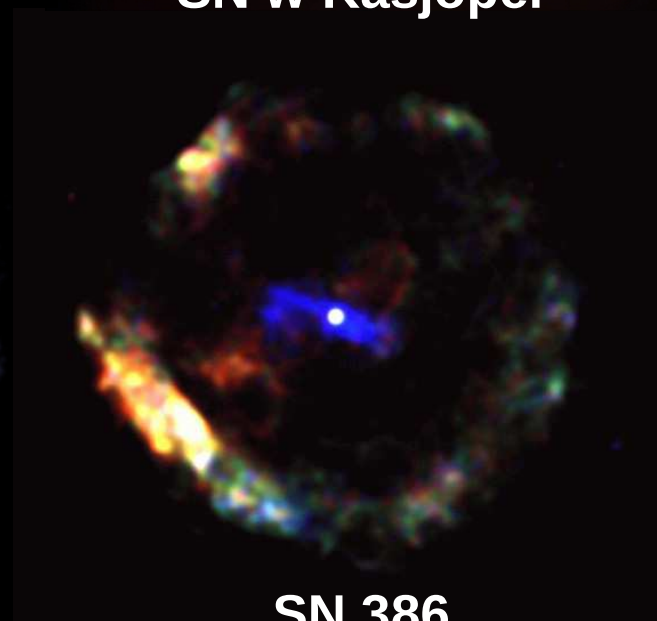
SN w Kasjopei

Krab

SN 386

Astronomia roentgenowska

1895 – Wilhelm Röntgen odkrywa promienie X

- pierwsza nagroda Nobla – 1901
- następne: 1912, 1914, 1917, 1924, 2002

Zastosowania:

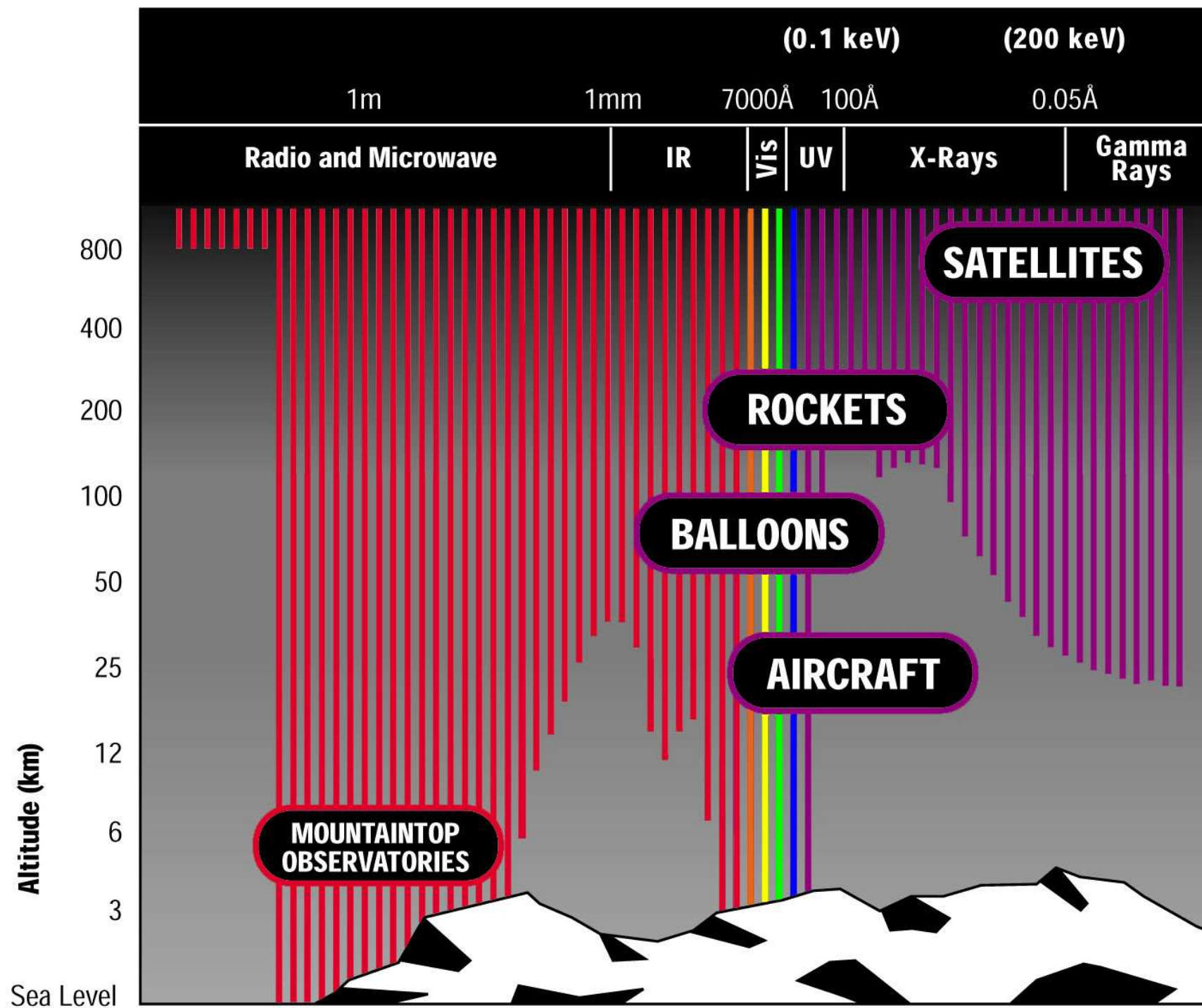
- medycyna
- technika

Kosmiczne promienie X
trudne do detekcji

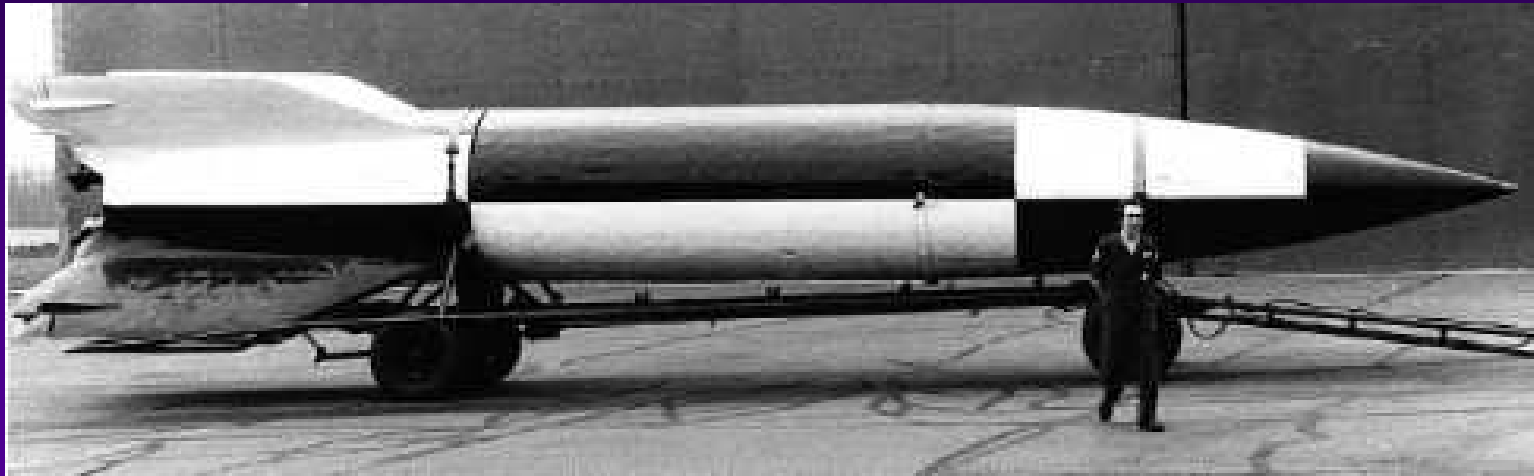
- tłumione przez atmosferę
- pochłaniane przez zwierciadła

Słoneczne promienie X

1949 - Herbert Friedman (MIT) wykrywa słoneczne X licznikiem Geigera zamontowanym w rakiecie V2

Natężenie tak słabe, że potrzeba 100x czulszego detektora by wykryć promienie X od najbliższej gwiazdy

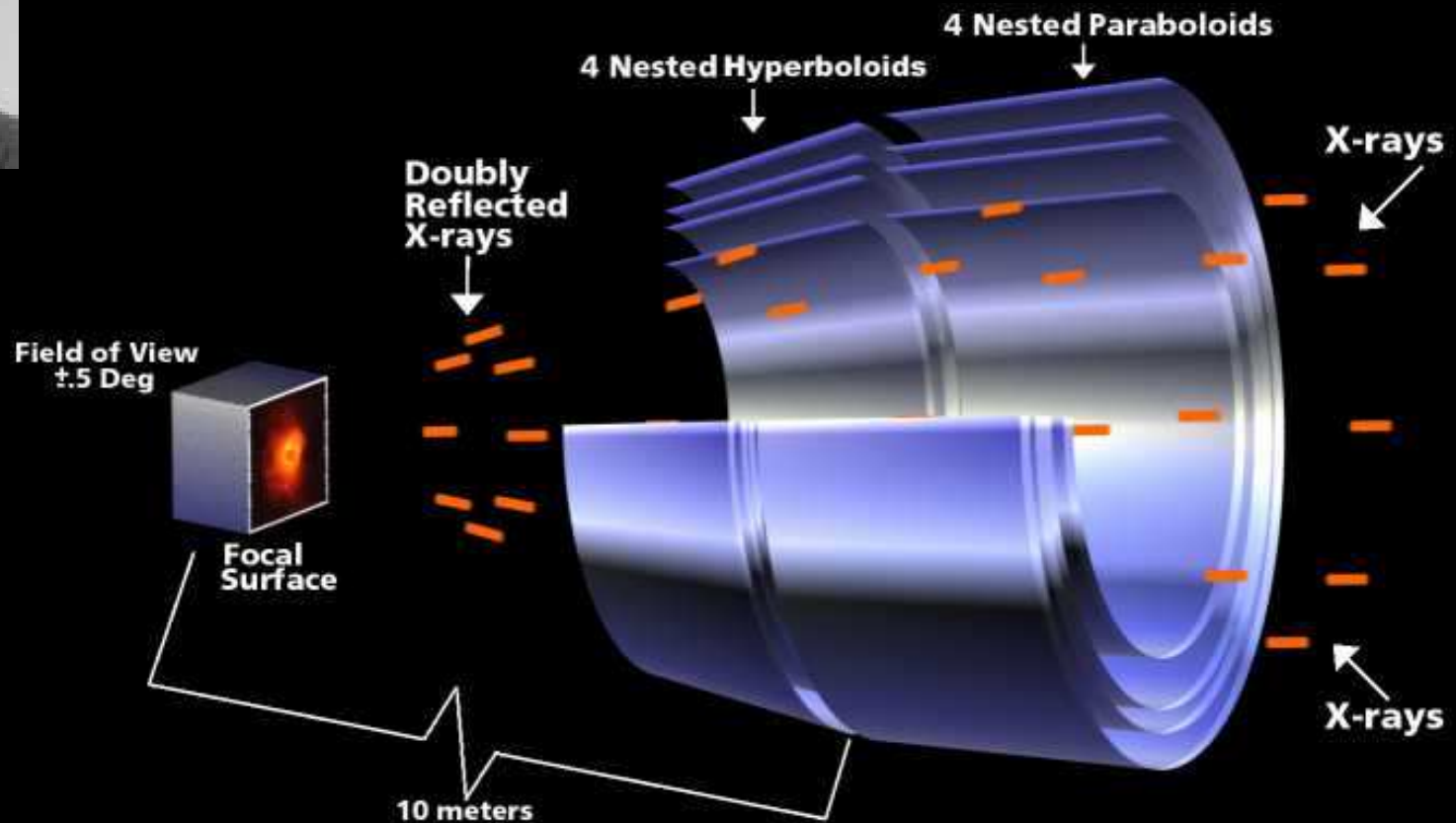
1958 – wykorzystuje zaćmienie Słońca i stwierdza, że promienie X pochodzą z plam i z korony

1960 – T.A.Chubb fotografuje Słońce *camera obscura* - obraz rozmyty przez obrót rakiety

Roentgenowski teleskop

W 1960 **Riccardo Giacconi** proponuje użyć „pociętego” zwierciadła parabolicznego odbijającego promienie X pod małym kątem

Mirror elements are 0.8 m long and from 0.6 m to 1.2 m diameter

Roentgenowski teleskop

- ◆ Giacconi zdobywa fundusze na prototyp „dla medycyny”
- ◆ Pierwsza konstrukcja z płyt Pb waży kilka ton
- ◆ Kolejny prototyp proponuje wystrzelić w rakiecie
- ◆ Pretekstem jest przebadanie Księżyca przez wyprawą Apollo
- ◆ Teleskop ciągle zbyt ciężki, więc lecą 3 liczniki Geigera
- ◆ 1962 – start rakiety Aerobee

Kosmiczne źródła X

18.06.1962 liczniki Aerobee rejestrują
100 fotonów X/s:

- ◆ kosmiczne źródło X: **Scorpius X-1**
- ◆ emituje 1000x więcej energii X niż widzialnej!

Dwa kolejne źródła:

- ◆ **Cygnus X-2**
- ◆ **Mgławica Krab**
  - zidentyfikowana dzięki zakryciu przez Księżyc
  - emituje 10^{10} x więcej energii X niż Słońce

Kosmiczne źródła X

Nowe techniki

- ◆ liczniki proporcjonalne
- ◆ kolimatory: rozdzielczość ~ sekunda łuku
- ◆ stabilizacja rakiet

Nowe odkrycia

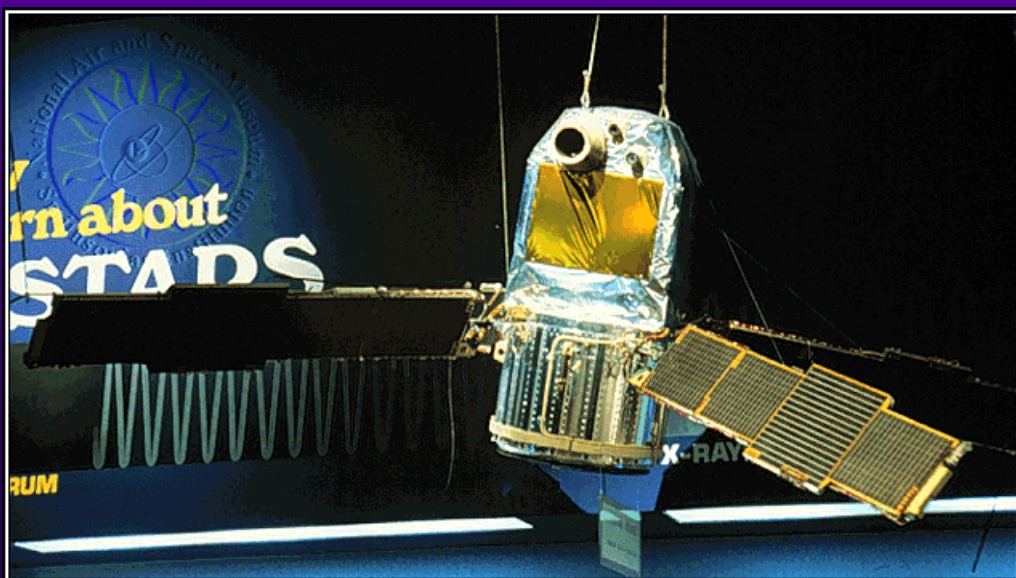
- ◆ 1965 – pierwsze pozagalaktyczne źródło X galaktyka M67 w Pannie (Friedman)
- ◆ 1966 – identyfikacja Scorpius X-1 z gwiazdą 13^m
- ◆ 1967 – identyfikacja Cygnus X-2
- ◆ 196? – pulsacje X w Krabie w fazie z optycznymi (30s)
- ◆ 1965-1969 – 50 nowych źródeł X

Satelita UHURU

1970 – start pierwszego satelity
z teleskopem Roentgena
projektu Giacconiego

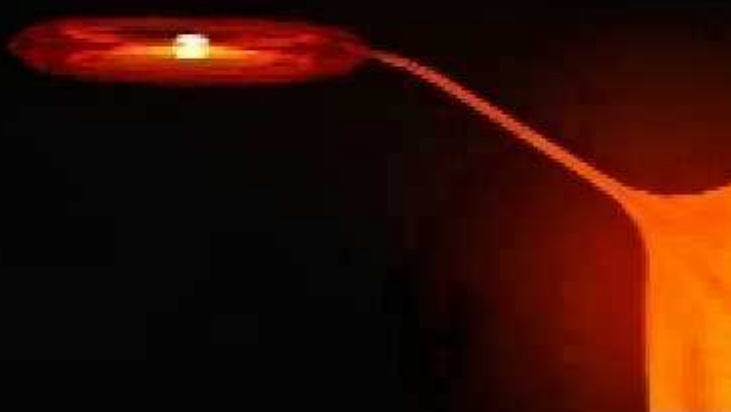
- ◆ 339 nowych źródeł
- ◆ rozwiązanie zagadki Centaurus X-1 i Scorpius X-1

Zagadka Centaurus X-1 i Scorpius X-1

Ciasne układy podwójne typu
gwiazda neutronowa - olbrzym

- ◆ GN wysysa materię z olbrzymą
- ◆ materia rozpędza się wokół GN tworząc dysk
- ◆ uderzając w powierzchnię GN emituje roentgenowskie promieniowanie hamowania

Nowe satelity – nowe odkrycia

- ◆ **Cygnus X1 – układ podwójny z czarną dziurą**
- ◆ **Kwazary – czarne dziury w centrach galaktyk**
  - materia wirując spada na czarną dziurę
  - X emitowane wskutek zgniatania pola magnetycznego (nie może wpaść do dziury)
- ◆ **Gromady galaktyk**
  - skupiony przez grawitację gaz o $T=10^{4-5}$ K
- ◆ **Reakcje termojądrowe na powierzchni gwiazd neutronowych**

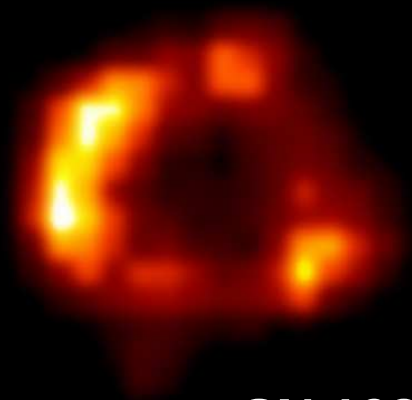
Chandra

Satelita roentgenowski wystrzelony w 1999

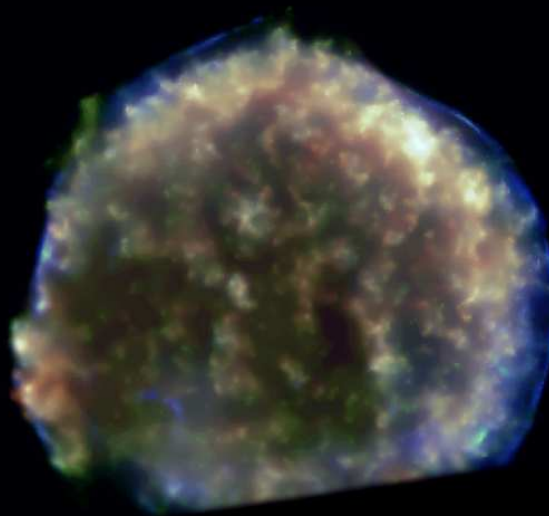
- ◆ Kamery CCD - rozdzielczość kątowna $\sim 0.5''$
- ◆ Spektrometry X

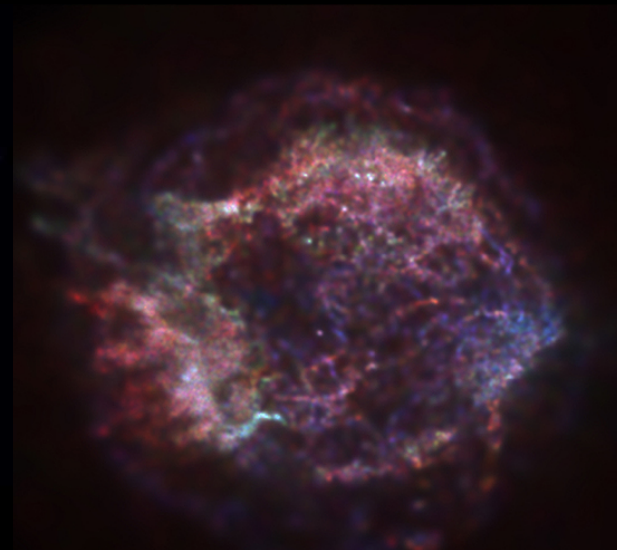
Galeria supernowych (X)

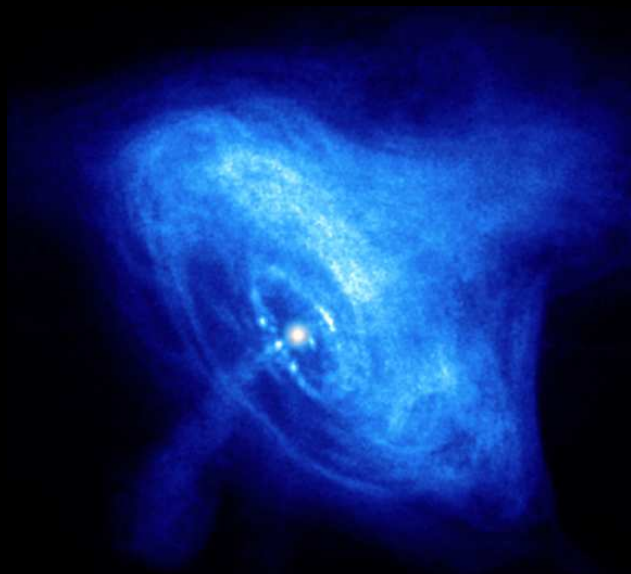
SN 1987

SN 1572

SN w Kasjopei

Krab

SN 386

Wielcy wizjonerzy

Raymond Davis Jr

- ◆ **neutrino ze Słońca**
- ◆ **17 atomów Ar w 615 tonach C_2Cl_4**

Masatoshi Koshihara

- ◆ **12 neutrin z supernowej na 10^{17} , które trafiły w detektor**

Riccardo Giacconi

- ◆ **obrazy X z rozdzielczością 0.5"**
- ◆ **0.00003 fotonu X / cm^2 / s z odległego kwazara**